

بررسی و تحلیل نسخه خطی قرآن نِگَل*

محمدابراهیم زارعی

دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا همدان

چکیده

قرآن نِگَل یکی از نسخه‌های قدیمی قرآن کریم است که در روستای نِگَل شهرستان سنندج استان کردستان نگهداری می‌شود. این نوشته در پی آن است که علاوه بر بررسی و تحلیل، ویژگی‌های این نسخه خطی، اهمیت و جایگاه آن در نزد مردم و چگونگی انتقال به روستای نِگَل و سوابق تاریخی، نوع خط و زمان نگارش، هنر تذهیب و تشعیر آن را نیز مشخص نماید. پرسش اساسی تحقیق این است؛ آیا این قرآن در محدوده جغرافیای فرهنگی ایران، با شیوه نگارش خط کوفی ایرانی نوشته شده است؟ و آیا بازه زمانی نگارش آن را می‌توان مشخص نمود؟ فرض بر این است که این قرآن در منطقه خراسان و به خط کوفی ایرانی و در اواخر سده پنجم و اوایل سده ششم هجری نوشته شده است. این نسخه در قطع رحلی بزرگ و با خط کوفی ایرانی تحریر شده است. هر چند که تعدادی از صفحات نخست آن از بین رفته، ولی ۷۳۰ صفحه شامل ۳۶۵ برگ و یک جلد چرمی قهوه‌ای تیره از آن باقی مانده است. کاغذ آن از نوع سمرقندی است. این تحقیق نشان می‌دهد که قرآن نِگَل در موضوع کتابت و بویژه خط کوفی ایرانی و حفظ آن با این مشخصات و هنر کتاب‌آرایی از جایگاه خاصی برخوردار بوده است. این نسخه از ابعاد مختلف دارای اهمیت است؛ نخست ابعاد و اندازه آن است، دوم از نظر شیوه نگارش است که با خط پیرآموز یا کوفی ایرانی و با مهارت بالایی کتابت شده است، سوم از نظر تذهیب و به طور کلی کتاب‌آرایی در نوع خود کاری منحصر به فرد محسوب می‌شود.

واژه‌های کلیدی: قرآن نِگَل، خط کوفی، سرسوره، کاغذ سمرقندی، کردستان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

مرکزی یا شرق ایران برای ارسال آن به دربار خلفای عباسی در این منطقه بنا به دلایلی که نامشخص است، ماندگار شده و در دوره صفوی در مسجد محل قرار داده شده است. البته گفته شده که این قرآن از زیر خاک بیرون آورده شده که بعید است، در زیر خاک بوده باشد. چون اگر چنین بود، قطعاً آسیب فراوانی می‌دید. در حالیکه آسیب‌های وارده آن بیشتر در اثر تماس دست و حفاظت و نگهداری‌های غیر اصولی است همین امر موجب شده که مردم از آن به شیوه ابتدایی حفاظت، و به طور جدی از آن صیانت و نگهداری کنند. این امر یکی از موانع شناسایی و در نتیجه از عوامل آسیب‌دیدگی بسیار زیاد این نسخه خطی شده است. هر چند که چند بار سرقت شده، ولی خوشبختانه بخش‌های زیادی از آن حفظ شده است. ضرورت معرفی و شناسایی این نسخه از قرآن می‌تواند موجب مطالعات جامع و کاملتری درباره آن گردد. لازم به ذکر است که نسخه‌ای با این اهمیت تاکنون مطالعه نشده است. چون به لحاظ نوع خط، کتابت، قطع و تذهیب کاری، دارای ارزش خاصی است، این نوشتار تلاش دارد که آن را بررسی و تحلیل نماید.

موقعیت و پیشینه نگل

روستای نگل به کسرنون و گاف و سکون لام، مرکز دهستانی به همین نام از بخش کلاترزان شهرستان سنندج است. این روستا در ۶۵ کیلومتری غرب شهر سنندج و در کنار راه آسفالتی سنندج - مریوان قرار دارد (زارعی، ۱۳۸۱: ۱۶۵). روستا در دو سوی دامنه دره‌ای با معماری پلکانی شکل گرفته است. رودخانه‌ای به نام شویشه از بخش جنوب شرقی روستا می‌گذرد. زمستان‌های سرد دارد. با توجه به سردی و تغییرات آب و هوایی روستا، ماندگاری این نسخه خطی در خور توجه است. بیشتر آسیب‌های این نسخه از سوی زیارت‌کنندگان نه به صورت عمدی، بلکه سهواً به آن وارد گردیده است، در حالیکه شرایط آب و هوایی کمتر بر خرابی آن تاثیر گذاشته است (تصویر، ۱).

اهمیت و قداست قرآن کلام الهی و سوگند به قلم در آن موجب شده که در طول تاریخ دوران اسلامی با زیباترین شیوه‌های خوشنویسی هر عصر کتابت شود. این عامل مهمی در پدید آمدن انواع نسخ خطی از قرآن کریم گردیده است. یکی از نقاطی که در جهان اسلام برای نگارش خط و به ویژه نگارش قرآن در آن تلاش بسیار شده، سرزمین ایران بوده است. ایرانیان در روند تکاملی خطی که قرآن با آن نگارش شده، تلاش و کوشش بسیار نموده‌اند. در جای جای این سرزمین تحریر و نگهداری قرآن کریم از جایگاه خاصی برخوردار بوده است. یکی از نقاطی که در ایران نسخه‌های خطی اعم از قرآن کمتر شناسایی شده، منطقه کردستان است. در این استان علاوه بر این نسخه، نسخه‌های دیگری هم وجود دارد که برای مردم هر یک از مناطق به عنوان یک مکان زیارتی تبدیل شده است. بنابراین، به نظر می‌رسد که علاوه بر مطالعه این نسخه، بررسی و مطالعه سایر نسخه‌ها هم امری اجتناب‌ناپذیر است. شناسایی و بررسی نسخ خطی در ایران جایگاه خاصی دارد. خوشبختانه بسیاری از کتب و نسخه‌های خطی طی یک سده گذشته شناسایی شده، ولی در این میان هنوز بسیاری نسخه‌های خطی شناسایی و معرفی کامل نشده‌اند. یکی از این نسخه‌ها، نسخه قرآن نگل است که به دلایل مختلف تاکنون و به طور کامل مطالعه نشده است. این نسخه از نظر نوع خط، ابعاد و اندازه دارای ارزش و اهمیت است و سیر تحول خط کوفی ایرانی را نشان می‌دهد.

قرآن نگل یکی از قرآن‌های خطی مهمی است که به خط کوفی ایرانی نوشته شده است. نوع خط و ضخامت کاغذ آن موجب شده که مردم باور داشته باشند که از نسخه‌های آغازین قرآن است. حال آن که، بررسی و مطالعه آن می‌تواند نکات مبهم را روشن نماید. هر چند که این قرآن از چند سده پیش به طریقی که نامشخص است، به مسجد قدیمی روستای نگل انتقال یافته و از همان وقت مردم آن را زیارت می‌کنند، ولی به نظر می‌رسد که این نسخه از قرآن در مسیر از منطقه

صفویه این قرآن را از دل خاک بیرون آورده و در مسجد قدیمی به منظور زیارت اهالی منطقه قرار داده‌اند. اگر چه برای اثبات این گفته‌های شفاهی مدارک مکتوبی در دست نیست، ولی می‌توان به نوشته تاریخ محلی که به وجود قرآن و مسجد قدیمی در روستای نگل اشاره کرده، استناد نماییم. حداقل از دوره قاجاریه قرآن در این مسجد رویت شده‌است (سنندجی، همان: ۳۰). احتمال اینکه در دوره صفوی و پیش از آن به طریقی به منطقه آورده باشند، بعید به نظر نمی‌رسد، چون متأسفانه اثری از کاتب و آرایه‌پرداز آن هم باقی نمانده، از سویی هم این‌که این اثر در زیر خاک بوده باشد دور از ذهن است. لازم به یادآوری است که در حواشی آن نیز نوشته‌هایی که نشانگر نحوه انتقال به این محل باشد وجود ندارد.

این قرآن امروزه به صورت خاصی حفاظت می‌شود و مردم از طریق یک محفظه شیشه‌ای و فلزی آن را زیارت می‌کنند. در دوره حکومت رضاشاه پهلوی برای مرمت و نگهداری اصولی قرآن برای انتقال به موزه ملی ایران تصمیماتی گرفته شد، که با مخالفت و تحصن مردم روستا روبرو شده و قرآن در محل باقی مانده‌است. در سال ۱۳۷۱ این قرآن سرقت شد، که توسط نیروهای انتظامی وقت کشف و طی مراسمی به روستای نگل بازگردانده شد. آخرین سرقت در سال ۱۳۸۳ رخ داد که مجدداً قرآن به محل بازگردانده شد و از سوی میراث فرهنگی برای حفاظت آن تدابیری اندیشیده شد و اکنون به صورتی که اشاره گردید، حفاظت می‌شود. همین سرقت‌ها موجب شده که این اثر نفیس در نتیجه عدم حفاظت و نگهداری اصولی، آسیب‌هایی دیده باشد (تصویر، ۲).

تصویر ۲: صفحات قرآن که در اثر رطوبت دچار آسیب شده است.

تصویر ۱: صفحه دوم از وضعیت موجود قرآن نگل

پیشینه روستا به جز آگاهی‌های اندک مکتوب چندان مشخص نیست. در کتاب *تحفه ناصری* که به سال ۱۳۱۶ هـ ق نوشته شده و از متون تاریخ محلی است، در باره روستا و قرآن نگل نوشته است: «در یکی از دهات این بلوک (سنندج) که نگل نام دارد، در مسجد قدیمی که به مسجد عبدالله عمر مشهور است قرآن مجیدی موجود است، قرآنی خیلی بزرگ و به خط کوفی که یکی از قرآن‌های قدیمی دنیاست و بیشتر از هزار سال است که نوشته شده‌است...» (سنندجی، ۱۳۷۵: ۳۰). این مسجد نوسازی کامل شده و اثری از آثار قدیمی آن باقی نمانده است. بنابراین، روستای نگل دارای قدمت دویست ساله است و احتمالاً قرآن مزبور از چند سده پیش در مسجد مزبور نگهداری شده‌باشد.

در داخل مسجد روستا نسخه‌ای خطی از قرآن کریم وجود دارد که بنا به اعتقادات و باورهای عامیانه مردم، یکی از چهار قرآنی است که در زمان خلیفه سوم به رشته تحریر درآمده و به چهار اقلیم جهان فرستاده شده است. به همین جهت مردم اعتقاد زیادی به این کلام الهی به صورت خاص دارند. از همین رو به زیارت آن می‌روند (اداره میراث فرهنگی استان کردستان، ۱۳۷۸: ۲). این مسأله موجب گردیده که آسیب زیادی به این نسخه خطی قرآن در اثر تماس دست و صورت و بوسیدن به آن وارد گردد.

چگونگی انتقال این نسخه قرآن به روستای نگل روشن نیست، اما با توجه به اظهارات شفاهی مردم روستا، در دوره

پیشینه تحقیق

برای اولین بار از این قرآن خطی در کتاب *تحفه ناصری* (۱۳۷۵: ۳۰) یاد شده است. پس از آن طی سال های ۱۳۷۸ خورشیدی، برای نخستین بار اداره میراث فرهنگی کردستان موفق به تهیه تعدادی اسلاید شد سپس کاتالوگ دو صفحه‌ای از این قرآن را منتشر نمود. اطلاعات مختصری درباره قرآن مورد بحث در این کاتالوگ ارائه شده و قرآن به سده‌های چهارم و پنجم هـ.ق. نسبت داده شده است (میراث فرهنگی استان کردستان، ۱۳۷۸: ۱). پس از آن در کتاب *سیمای میراث فرهنگی کردستان* (زارعی، ۱۳۸۱: ۱۰۰-۱۰۱) هم اطلاعات مختصری از این قرآن ارائه شده که منطبق با کاتالوگ انتشار یافته، پیش گفته است. با توجه به این وضعیت که نوشته‌ها ناکافی و بسیار مختصر بوده است، بنابراین نگاه جامع‌تر با استفاده از تصاویر کامل و بهتر برای این پژوهش این نسخه خطی ضروری است.

ویژگی‌های نسخه‌شناسی قرآن نگل

قدمت، زیبایی، بزرگی و ویژگی‌های این نسخه کم نظیر موجب شده تا مردم منطقه باورهای خاصی به آن داشته باشند. آنها معتقدند این قرآن از جمله قرآن‌هایی است که در سده نخست هجری نوشته شده که نظری عوامانه و غیر علمی است. چون با شیوه نگارش و خط نسخه‌های قرآن کریم سده نخست هجری همخوانی ندارد. کتابت قرآن در آغاز بسیار ساده و با خط کوفی آغازین تحریر شده، که نمونه‌هایی از آن اکنون شناخته شده و در موزه‌های مختلف از جمله: موزه ملی ایران وجود دارد (تجلی نور، ۱۳۸۱).

با اینکه این نسخه دارای ویژگی‌های منحصر فردی است، ولی کمتر مورد توجه پژوهشگران نسخه‌شناس قرار گرفته است. این مسأله به چند دلیل بوده؛ نخست اینکه در منطقه‌ای قرار داشته که مسیر آمد و شد و بازدید از آن به سهولت انجام نمی‌گرفته است. این عامل مهمی در مهجوری این نسخه ارزشمند از دید پژوهشگران بوده است. در گذشته این مسیر

خاکی و پر پیچ و خم موجب شده تا فقط بخشی از مردم منطقه از آن نسخه آگاهی یابند، دوم حفاظت و باور مردم منطقه و روستا بر این بود که قرآن نباید از مسجد روستا جا به جا شود و به نقطه دیگری انتقال یابد. بنابراین، عوامل فوق موجب شده تا خسارت‌های جبران‌ناپذیری بر این نسخه وارد آید. چون نیمی از صفحات آغازین یعنی ۲۲ سوره آغازین از بین رفته و ۲۳ سوره هم از سوره‌های پایانی وجود ندارد. بنابراین صرفاً از طریق مقایسه نوع خط و کاغذ آن می‌توان به تاریخ تقریبی تحریر نسخه پی برد.

این نسخه در قطع رحلی بزرگ تحریر گردیده است. تعداد صفحات باقی مانده این نسخه ۷۳۰ صفحه است. تعدادی از سوره‌های آغازین نسخه از بین رفته و آنچه که به عنوان آغازین نسخه قابل مشاهده است. بخش آخر آیه ۷۸ از سوره حج آغاز صفحات فعلی نسخه است. نیمی از صفحه آغازین، سوره المومنون است. بنابراین، تعداد صفحات ۲۲ سوره از این نسخه قرآن از بین رفته و احتمالاً تعدادی از آنها در لابه لای صفحات دیگر است. چون ترتیب صفحات در اثر جابه جایی برگ‌ها کامل نیست (تصاویر، ۳ تا ۴).

تصویر ۳: صفحه اول از وضعیت موجود قرآن نگل.

تصاویر ۵ و ۶: سفال‌های کتیبه‌دار ۳ و ۴ ه.ق. نیشاپور (قوچانی، ۱۳۶۴: ۲۹۳ و ۱۳۳).

تصویر ۴: صفحاتی که در لابه لای صفحات دگر قرآن نگل قرار گرفته‌اند.

مرکز اولیه اشاعه و گسترش این نوع خط، ایران و بویژه منطقه خراسان بوده که پس از آن، محدوده استفاده از این شیوه خط، میانرودان و سراسر ایران را در یک محدوده زمانی در بر گرفته‌است. خط دارای اعراب‌گذاری و نقطه است. در بخش سرسوره‌ها و شماره‌های آیات زرحل و مزین به نقوش گیاهی است. در این نسخه از قرآن فقط از یک نوع خط کوفی برای متن اصلی و از خط کوفی اولیه و خط نسخ در تعدادی از سر سوره‌ها استفاده شده‌است (تصاویر، ۸ تا ۷).

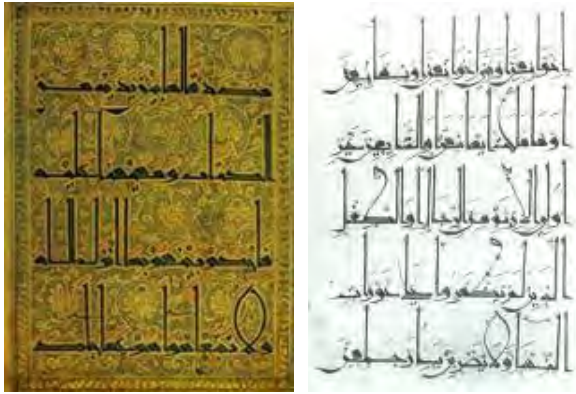
تصویر ۷: صفحاتی با سر سوره‌های خطوط و نوع خط قرآن نگل.

تصویر ۸: صفحاتی از قرآن نگل با سر سوره‌ها و نوع خط.

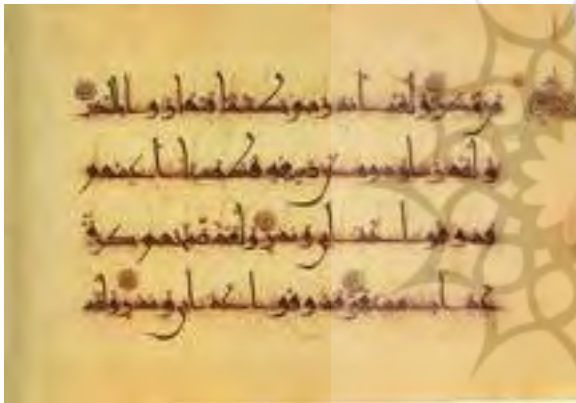
بخش‌هایی از سوره‌های پایانی نسخه از بین رفته است. آخرین سوره‌ای که در این نسخه قرآنی قابل مشاهده است، سوره الشمس است. یعنی ۲۳ سوره هم از آخر نسخه از بین رفته است. البته با توجه به کوتاهی سوره‌های پایانی قرآن کریم تعداد صفحات پایانی از بین رفته این نسخه کمتر از صفحات آغازین آن است. چون سوره‌های بزرگ و به‌ویژه سوره البقره تعداد صفحات زیادی را در بر گرفته بوده‌است.

هرچند محل کتابت این نسخه قرآن به درستی مشخص نیست، ولی شواهد و مدارک نشانگر این است که مرکز اشاعه این شیوه کتابت منطقه خراسان و شرق ایران بوده‌است، لذا اینکه قرآن مورد بحث هم در این منطقه از ایران کتابت شده باشد دور از ذهن نیست. لازم به اشاره است که در قرن چهارم هجری خطی به نام پیرآموز در کتابت قرآن رواج یافت که برگرفته از خط کوفی است و به خط کوفی ایرانی نیز معروف است (کارگر و ساریخانی، ۱۳۹۰: ۵۰). بنابراین، خط این نسخه قرآن کوفی ایرانی است که از سده سوم تا هفتم هجری قمری مرسوم و معمول بوده است. این نوع خط را با اندکی تغییر با همین مشخصات در ظروف سفالی نیشاپور نیز به کار گرفته‌اند (بنگرید به: قوچانی، ۱۳۶۴: ۶ و ۵).

تصویر ۹: برگی از قرآن قرن پنجم و ششم هـ. ق. در کتابخانه چستربیتی (جمیز، ۱۳۸۹: ۲۱).

تصویر ۱۰: سوره نور، قرآن منسوب به قرمطیان، خط کوفی شرقی، قرن پنجم و ششم هـ. ق. (لینگر و یاسین، ۱۹۷۲: ۳۲).

تصویر ۱۱: برگی از قرآن قرن پنجم هـ. ق. به خط کوفی شرقی (داودی، ۱۳۸۲: ۷۰).

تصویر ۱۲: برگی از قرآن قرن پنجم و ششم هـ. ق. به خط کوفی شرقی (داودی، ۱۳۸۲: ۷۱).

بررسی‌ها نشان می‌دهد که، این شیوه نگارش خط کوفی ایرانی از سده چهارم هجری در منطقه شرق ایران بنیاد نهاد شده است. این نوع خط در دوره سلجوقی به اوج و شکوفایی خود رسیده و برای نگارش صحف مقدس از آن استفاده شده است. این نسخه قرآن از نظر نوع نگارش قابل مقایسه با نسخه‌هایی از قرآن‌های اوایل دوره سلجوقی است، یعنی نوع خط کوفی است که در تداوم خطوط سده چهارم و پنجم خراسان بویژه در نیشابور بوده است. این شیوه خط نزدیک و شبیه به این نوع نگارش بر روی سفال‌های مکشوفه از نیشابور است (قوچانی، ۱۳۶۴). این نوع نگارش با ادامه در دوره سلجوقی رونقی ویژه یافته است. نوع خط کوفی نسخه قرآن نگل، ادامه نوع نگارش سده‌های چهارم و پنجم هجری است که به تکامل رسیده است. بنابراین قرآن نگل از نظر نوع خط با قرآن‌هایی از دوره سلجوقی که با نمونه‌های خط کوفی شناخته شده و مشهور این دوره نوشته شده‌اند، قابل مقایسه است، برگ‌هایی از این قرآن‌ها در موزه چستربیتی قرار دارد که احتمالاً مربوط به دوره سلجوقی است (جمیز، ۱۳۸۹: ۲۱)؛ (تصویر ۹) خط این نسخه را می‌توان با نمونه‌هایی از قرآن خط کوفی شرقی، مربوط به سده پنجم و ششم هجری که در شرق ایران مرسوم بوده (لینگر و یاسین، ۱۹۷۲: ۳۲)؛ (تصویر، ۱۰) و همچنین با نمونه‌ای از این شیوه نگارش که مربوط به آیه ۳۱ از سوره نور قرآن کریم با خط کوفی ایرانی که از سده ششم هجری در ایران نوشته شده (لینگر و یاسین، ۱۹۷۶: ۳۵-۳۴)، مقایسه نمود. این نمونه‌ها نشانگر آن است که این شیوه خط در سده ششم هجری هم تداوم و گسترش یافته است. نوع خط، تزیینات و سایر شواهد در این نسخه به ما این اجازه را می‌دهد که بتوانیم آن‌را با نمونه‌های سده‌های پنجم و ششم هجری قابل مقایسه بدانیم. بنابراین به نظر می‌رسد که این نسخه در اواخر سده پنجم و اوایل سده ششم هجری با خط کوفی ایرانی تحریر شده است (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

جلد قرآن

جلد قرآن نگل از جنس چرم به رنگ قهوه‌ای تیره است. بر روی آن تزیینات ترنجی و حاشیه‌ای به صورت کادر مستطیلی با طرح نقطه چین با تکنیک ضربی کار شده است. در چهار گوشه جلد در قسمت داخل هم چهار لچکی که یک چهارم طرح ترنج مرکزی است، قرار دارد. این طرح که در جلدسازی ایران مرسوم گردیده به نظر می‌رسد که از جلد‌های قدیمی باشد. داخل جلد هم چرمی است، ولی رنگ آن نارنجی است. البته جلد در بخش عطف آسیب دیده است. آسیب‌ها موجب شده که در صحافی‌های بعدی آن دخل و تصرف شود (تصویر، ۱۳ و ۱۴).

تصاویر ۱۳ و ۱۴: جلد چرمی قرآن نگل از بیرون و داخل.

به سده سیزدهم میلادی است، در کتاب بررسی هنر/ایران نوشته آرتور پوپ ج ۵ لوح ۹۵۱ ارائه شده که نشان می‌دهد ساخت جلد از طریق ایران به سرزمین حجاز پیش از اسلام نفوذ یافت و ایرانی‌ها در هر شهری که تازه بنا می‌کردند، دباغ‌خانه‌ای می‌ساختند (دانکن، همان: ۶۹). این گفته بدان معناست که جلدسازی در ایران سابقه‌ای طولانی داشته و قطعاً زمان جلدسازی به مراتب کهن‌تر از دوره اسلامی بوده است. هر چند که تاریخ کتابت و صحافی این قرآن به طور دقیق مشخص نیست، ولی اگر جلد و کتابت قرآن را هم‌زمان بدانیم، به نظر می‌رسد که از نخستین جلد‌های چرمی ایران باشد. با توجه به حساسیت در نگهداری این نسخه خطی از سوی مردم به نظر می‌رسد که جلد قرآن هم مربوط به زمان کتابت باشد و اگر این باور را بپذیریم، قطعاً جلد این قرآن خطی از آثار اواخر سده پنجم و اوایل ششم هجری قمری است.

تذهیب و تزیین قرآن

مهم‌ترین ویژگی این نسخه قرآن علاوه بر نوع خط و اعراب گذاری آن، تذهیب و نقوش و طرح و تزیینات پر کار و زیبایی است که شامل مجموعه کم‌نظیری از طرح و تزیینات گل و برگ (اسلیمی) و کتیبه‌های تزیینی در رنگ و طرح‌های متنوع است. هر چند که نام و نشانی از هنرمند در این نسخه قرآنی دیده نمی‌شود، ولی اعتقاد هنرمند آن در آفرینش طرح‌ها و نقش‌هایی است که به هزاران نمونه می‌رسد. هر چند که به نظر می‌رسد اکثر طرح‌ها مشابه هم هستند، ولی هر یک از آنها طرح و نقش خاص خود را دارد (تصویر، ۱۵).

تصویر ۱۵: صفحه‌ای از قرآن نگل با تزیینات در سر سوره‌ها، متن و حاشیه‌ها.

اگر این جلد را هم‌زمان با خط و کتابت قرآن بدانیم، باید بیان داشت که یکی از جلد‌های قدیمی است. هر چند که برخی معتقدند در ایران قدیمی‌ترین جلد مربوط به یک جلد سده سیزدهم میلادی / هفتم هجری است که در مسجد جامع نایین پیدا شده و جلد کتاب *منافع الحیوان* در کتابخانه پیرویوت مورگان که ساخت اواخر سده سیزدهم / هفتم هجری مراغه است (دانکن، ۱۳۶۶: ۶۹). در ایران جلد دیگری که به پیش از سده چهاردهم میلادی تعلق داشته باشد به دست نیامده است. تکه‌ای از جلد قرآن (شماره ۸۸۴/۲۰) که احتمال می‌رود در طی سده‌های دوازدهم تا سیزدهم میلادی ساخته شده باشد، در موزه هنرهای زیبای بوستون نگهداری می‌شود که ممکن است ساخت ایران باشد، ولی این تنها چیزی است که با رعایت احتیاط می‌توان به آن دوره منسوب کرد (دانکن، همان: ۶۹). این قطعه (بخشی از جلد) که احتمالاً متعلق

تصویر ۱۸: صفحاتی از قرآن نگل با تزیینات در متن و حاشیه.

علائم تخمیس

پس از هر پنج آیه، در حاشیه صفحات، به صورت یک شمسه و گاهی ترکیب دو شمسه که یک چهارم دایره‌ها به هم الحاق و ترکیب شده و شکلی خاص شبیه به بیضی به صورت یک طرح تزیینی مذهب مرصع تشکیل داده، با قید کلمه خمسه در شمسه مذهب قسمت بالای طرح و اسم مقدس «الله» در بخش پایینی آن، وجود دارد. تعداد آن‌ها قابل توجه است (تصویر، ۱۹).

تصویر ۱۹: علامت تخمیس در صفحه‌ای از قرآن نگل که به صورت بته جقه است.

علائم عشرون

پس از هر ده آیه، به صورت یک بته جقه که کمی بزرگتر از شمسه‌های پایان شماره آیه‌هاست، به صورت مذهب، با قید کلمه عشر یا عشرون، ثلاثون و اربعون (الخ) در داخل آن است، که تعداد آن‌ها به طور دقیق مشخص نیست. این شکل‌ها با زرحل نقش و

همان‌طور که پیشتر اشاره شد، ابتدای این نسخه خطی از بین رفته‌است. در آغاز هر سوره، سر سوره‌هایی طراحی و تذهیب شده‌است و با طرح‌های اسلیمی و گل و بته بر آن نقش بسته است. تمام سر سوره‌ها به صورت کتیبه است. در هر کتیبه عنوان سوره و عدد آیات با خطوط کوفی اولیه، کوفی ایرانی و ثلث و نسخ درج گردیده‌است. از رنگ‌های مختلف همچون: زرحل، لاجورد، سفیدآب و تحریر مشکی استفاده شده‌است. این شیوه از عناوین سوره‌ها بنا به سنت کتابت قرآن، چنان که در سده‌های سوم، چهارم و پنجم هجری قمری نیز مشاهده شده (افرونده، ۱۳۷۵: ۷)، به صورت یک عبارت توضیحی ذکر گردیده‌است (تصاویر، ۱۶ و ۱۷).

تصویر ۱۶: تزیینات سر سوره‌ای از قرآن نگل.

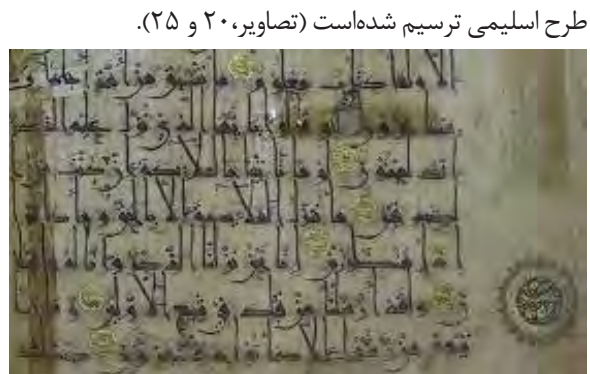
تصویر ۱۷: تزیینات سر سوره‌ای از قرآن نگل.

علائم پایانی آیات

به صورت شمسه‌هایی کوچک مذهب با شماره پس از هر آیه آمده‌است. با زرحل و تحریرهای مشکی و لاجوردی در داخل شمسه‌ها انجام شده‌است (تصویر، ۱۸).

تصویر ۲۵: علامت سبعون در قرآن نگل.

تصویر ۲۰: علامت عشر (عشره) در صفحه‌ای از قرآن نگل که به صورت شمشه است.

سایر تزئینات

علاوه بر علائمی همچون: تخمیس و عشریر و ... از ترکیب دو شمشه (دو بار خاص) در حاشیه صفحات، با رنگ‌های لاجوردی، آبی، زرحل و مشکی استفاده شده است. لاجوردی رنگ غالب این شکل‌ها است (تصاویر ۲۶ تا ۲۷).

تصویر ۲۶: علائم تزئینی در قرآن نگل.

تصویر ۲۷: علائم تزئینی در قرآن نگل.

تصویر ۲۱: علامت عشرون در حاشیه صفحه قرآن نگل که به صورت شمشه است.

تصویر ۲۲: علامت ثلاثون در قرآن نگل.

در تعدادی از سوره‌ها، از حاشیه زرحل استفاده شده است. نام سوره‌ها به خط ثلث، کوفی اولیه کوفی ایرانی هم نوشته شده است. در برخی از سر سوره‌ها نام سوره و تعداد آیات و عبارات دیگر در شمشه‌ها و بیضی‌هایی مذهب با زمینه لاجورد تحریر شده، در میان هر یک از آن‌ها تعداد آیات، نام سوره و اشاره به سوره مبارکه آمده است. برخی از سر سوره‌ها به علت تماس بیش از حد دست و سر و صورت زیارت کنندگان دچار محوشدگی

تصویر ۲۴: علامت خمسون به صورت شمشه

تصویر ۲۳: علامت اربعون در قرآن نگل

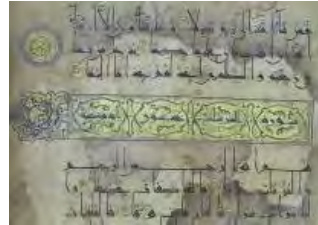
نتیجه‌گیری

بر کسی پوشیده نیست که ایرانیان در ترویج آیین اسلام نقش اساسی ایفا نمودند که یکی از نمودهای آن کتابت قرآن کریم بوده است. ایرانیان با کتابت قرآن نه تنها در گسترش آیین اسلام، بلکه در رونق خط مورد توجه مسلمانان هم نقشی کلیدی داشتند. بنابراین با توجه به این موضوع کتابت قرآن اگر چه برای خوشنویسان نوعی کار خیر و ثواب محسوب می‌شد، در عین حال برای آنان کاری هنری نیز قلمداد می‌گردید. چرا که بخشی از ذوق هنری خویش را در آن نمایش داده‌اند. قرآن نگل با مشخصات فوق این موضوع را به درستی روشن می‌سازد که کاتب و تذهیب کننده و بویژه سفارش دهنده اگر چه هر یک در پی هدفی خاص به طور جداگانه بوده‌اند، ولی سهم بزرگی در حفظ و ترویج آیین اسلام در مرحله نخست و هنر خوشنویسی و کتاب‌آرایی در مراحل بعدی داشته‌اند. ویژگی مهم این نسخه خطی از قرآن به خط کوفی ایرانی، نشانگر اهمیت کتاب‌آرایی در زمان نگارش آن است. قرآن نگل در موضوع کتابت و بویژه خط کوفی ایرانی و حفظ آن با این مشخصات و هنر آراستن کتاب از جایگاه قابل توجهی برخوردار است. چرا که این نسخه از ابعاد مختلف دارای اهمیت است؛ نخست ابعاد و اندازه این نسخه است، دوم از نظر شیوه نگارش که با خط پیرآموز یا کوفی ایرانی و در سطح بالایی از مهارت کتابت شده است، سوم از نظر تذهیب و به طور کلی کتاب‌آرایی آن در ارتباط با سرسوره‌ها و علائم تشعیر یا عشرون در نوع خود کاری منحصر محسوب می‌شود. در نهایت مشخصات نگارشی و تذهیبی قرآن نگل نشانگر آن است که نسخه موردنظر باید به فرمان یکی از شاهان و یا حداقل حکام محلی پر نفوذ در منطقه شرقی ایران در پایان سده پنجم و اوایل سده ششم هجری قمری نوشته شده باشد.

سپاسگزاری

از جناب آقای دکتر عباس زارعی مهرورز عضو هیات علمی و مسئول نسخه‌های خطی دانشگاه بوعلی سینا به خاطر مطالعه

گردیده و با کاغذ جدید نام آیه بسم الله با خط جدید نوشته و الصاق گردیده است (تصاویر: ۲۸ و ۲۹).

تصویر ۲۸: نمونه‌ای از سرسوره‌های قرآن نگل.

تصویر ۲۹: یک نمونه از سرسوره‌های قرآن نگل.

پایان سوره‌ها

برای هماهنگی بین صفحات در پایان برخی از سوره‌ها به علت اتمام آیه، بخش خاصی مانده که با یک طرح تزئینی زراب و با نقش طرح‌های اسلیمی با رنگ‌های مشکی و لاجوردی مزین شده است (تصویر، ۳۰).

تصویر ۳۰: تزئین پایان سوره و سرسوره در قرآن نگل.

یکی دیگر از ویژگی‌های این نسخه خطی، وجود ترنج‌های مذهب است که در برخی از سر سوره‌ها به کار گرفته شده است. سرلوحه این نسخه قرآن به دلیل افتادگی بخش نخست نامشخص است. راقم و زمان تحریر و سایر تزئینات دیگری اگر وجود داشته، نیز از بین رفته است. با این اوصاف تزئینات این نسخه متنوع و قابل توجه است.

و ارائه نکات ارزشمندشان و همچنین از کارشناسان میراث فرهنگی استان کردستان، آقایان محمد عبدالله پور و جعفر قاسمی برای عکاسی از قرآن نگل صمیمانه قدردانی می‌نمایم.

فهرست منابع

- اداره میراث فرهنگی کردستان. (۱۳۷۸). کاتالوگ قرآن نگل . تهران. سازمان میراث فرهنگی کشور.
- افروند، قدیر. (۱۳۷۵). قرآن موقوفه تربیت شیخ احد جام، فصلنامه علمی و فرهنگی میراث فرهنگی. شماره ۱۵، تابستان ۱۳۷۵، (صص، ۴-۱۵).
- جیمز، دیوید. (۱۳۸۹). مقدمه ای بر هنر اسلامی. (محمد ابراهیم زارعی، مترجم و نقد کتاب). همدان، دانشگاه بوعلی سینا.
- دانکن، هالدین. (۱۳۶۶). صحافی و جلدهای اسلامی. (هوش آذر، آذر نوش، مترجم). تهران، سروش.
- داودی، نادر. (۱۳۸۲). آثار ایران در موزه متروپولیتن. تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- زارعی، محمد ابراهیم. (۱۳۸۱). سیمای میراث فرهنگی کردستان. تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- عالی افندی مصطفی. (۱۳۶۹). مناقب هنروران. (توفیق، ه. سحانی، ترجمه و تحشیه). تهران، سروش.
- قوچانی، عبدالله. (۱۳۶۴). کتیبه‌های خط کوفی سفال نیشابور، تهران، موزه رضا عباسی.
- کارگر، محمدرضا و مجید ساریخانی. (۱۳۹۰). کتاب آرایبی در تمدن اسلامی ایران. تهران، سمت.
- معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. (۱۳۸۱). تجلی نور (گزیده آثار نمایشگاه قرآن کریم، رمضان ۱۳۸۱)، تهران، موسسه فرهنگی گلستان هنر جوان.

• Lings, Martin & Yasin Hamid Safadi. (1976). The QURAN - (القرآن الکریم) A. British library Exhibition.

Analysis of the Quranic Manuscript of Negel

Mohammad Ebrahim Zarei

1-Associate Professor, Archaeology Department, Bu-Ali Sina University

Abstract

The Quran of Negel is an ancient copy of the Noble Quran. It is currently kept at Negel village in Sanadaj, Kurdistan Province. Besides looking into the peculiarities of this Quranic manuscript, the present paper attempts to pinpoint its importance and high status among the local population, to explain how it made its way to the village of Negel, to present its historical record, and to describe the type of script used in it and its scribing date as well as its illumination and hair-pin ornamentations. The major research questions are: this Quran scribe within the Iranian cultural geography, in eastern (Iranian) Kufic script, and is it possible to define the timespan in which it was scribed? The hypothesis is that this manuscript was scribed in the Khorasan region in Kufic script in the late fifth-early sixth century AH. The manuscript is in large folio and, as said, in eastern (Iranian) Kufic. Though a number of the first pages are missing, 730 pages have survived including 365 sheets and a leather cover dark brown in color. The paper used is of Samarqand type. Each surat has an inscription containing the name of the surat and the number of its verses. Initial letters of the surats are in two distinct scripts, namely rectangular Kufic and Naskh. The end of each verse is marked by a roundel formed by gilt outlined in black, with takhmis and ta'shir marks. Given its script type, this manuscript might have been copied in late fifth-early sixth centuries AH. In the end, it appears to have been highly important in terms of its size and scribing method; it seems to have lost one third of its original size. In its original, complete form, the manuscript would have boasted of its tragic splendor, though it still largely preserves that grandeur. The Quran of Negel with the above-mentioned characteristics definitely shows that the scribe, illuminator and in particular the one who commissioned it, though each pursuing a distinct objective, have all played a profound role in persevering and propagating first the Islamic religion and then the calligraphy art and book embellishing. This Quranic manuscript is characterized by its eastern Kufic script which demonstrates the importance of book embellishing at the time it was prepared. The significance of this manuscript is multifold: its size, its use of Piramooz or eastern Kufic script in a very masterly way, its illumination and in general its book embellishing aspect in terms of surat initials and tash'ir marks, all of which combine to make it unique among the Quranic manuscripts. Finally, its scribal and illumination features may suggest that the Quran of Negel might have been commissioned by a king or at least a local governor in the eastern Iran (Khorasan) in the closing years of the fifth or in the early sixth century AH.

Key words : Quran of Negel, Kufic script, Surat initial, Samarqand paper, Kurdistan